

**SÖZLÜ ANLATIMDA ARA SÖZ: TÜRK HİKÂYE
ANLATICILARININ ŞAHSİ DEĞERLENDİRMELERİNE
AİT BİR DURUM İNCELEMESİ***

**Digression in Oral Narrative A Case Study of Individual Remarks
by Turkish Romance Tellers**

Yazan: Prof. Dr. İlhan BAŞGÖZ
Çeviren: Doç. Dr. Metin EKİCİ*****

Bu inceleme Türkiye'den saha verilerini kullanarak, ara sözün, anlatıcının şahsi mülahazalarının geleneksel hikâyeyi, çağdaş hikâyeye haline getirebileceğini; motiflerin, epizotların ve karakterlerin vasıflarına ait anlamları değiştirebileceğini; kendi ideoloji ve değerlerini, hikâyeyi icra edenin dünya görüşünü ifade edebileceğini ve sözlü anlatım icrasına, sosyal, ekonomik ve siyasal konular katabileceğini ortaya koyar.

Türk hikâyeye anlatıcısı olan İslam Erdener, bir hikâyede kahramanın evliliği hakkında konuşurken şu değerlendirmeyi yapar: "Saygıdeğer dinleyicilerim! Eminim siz de biliyorsunuz ki, bir babanın oğluna karşı üç görevi vardır: Onu evlendirmek, iyi bir eğitim vermek ve sünnet ettirmek." (Aslan; 1975:229) Masal anlatıcısı bir kadın, Muhsine Karaçorlu, kısa bir süre için anlatımı, "Bizim köyümüzde insanlar yakacak olarak kullanmak üzere hayvan pisiği, tezek toplar. Masalda da bu bir gelenek, kız da (masal kahramanı) tezek toplamak için dışarı çıktı" demek için durdurur. (Gü-

nay; 1975:431) Dede Korkut destanının anlatıcı-söyleyicisi, 15. yüzyıla ait bir yazmada, dinleyicilerine doğrudan doğruya şöyle hitap eder: "O günlerde (Hânım), bir oğul babasının sözlerine karşı gelmezdi, eğer yapsa, baba onu oğlu olarak kabul etmezdi." (Lewis; 1974:93) Ortaçağ aşk hikâyesi Havelok şu değerlendirmeyle başlar: "Dinleyin, iyi insanlar, kadınlar, genç kızlar ve erkekler! Ben size Havelok'un hikâyesini anlatacağım... Fakat hikâyeye başlamadan önce bana bir bardak iyi bira doldurun. İsa bizim hepimizi Cehennemden korusun!" (Lomis; 1951:288) Muhtemelen 14. yüzyıla ait bir yazmada geçen, meşhur Yunan hikâyesi Callimaque ve Crysorrhoe'de, anlatıcı asıl konunun anlatımından bir şekilde ayrıldığını dinleyicilerine şöyle haber verir: "nous somme quelque peut sortir de notre sujet; réprenont maintenant le fil de notre récit." (Pichard; 1956:56) (Konumuzdan biraz ayrılalım, şimdi tekrar hikâyemizin çizgisine dönelim).

Aynı anlatmanın bir başka yerinde anlatıcı karşılıklı öpüşmeleri de şöyle

** Indiana Üniversitesi Öğretim Üyesi

*** Ege Üniversitesi Öğretim Üyesi

izah eder: “Si tu avait assisté aux baisers de cette nuit, si tu les avait vu, tu aurait dit qu'ils ne se séparaient jamais. (O gece, öpüşmelerine şahit olsaydın ve onları görseydin, onların asla ayrılmadığını söyledin).” (Pichard; 1956:69) Beowulf destanının çeyrek bir kısmına yakını ara söz olarak kabul edilir. (Bonjour; 1965:VII) Homer'in kaleme aldığı destanlar 4 satırdan 120 satıra kadar varan uzunlukta ara sözler ihtiva eder. (Austin; 1978:72-76)

Böyle şahsi değerlendirmeler -ki onlar bir duyguyu, fikri, anlatıcının seçtiği geleneksel halk bilgisini veya yorumları asıl anlatmanın içine katar ve bu değerlendirmeler “ara söz”, “dinleyiciden ayrı” veya “parantez içine konulacak değerlendirme” olarak kabul edilir- kültürler arası halk bilgisi yaratmalarıdır. Bu tür sözler çok eski veya çağdaş destanda, hikâyede, halk masalında, fıkrada, efsanede ve daha küçük boyutlu olarak da halk türkülerinde bulunur. Anlatmanın yapısı ve halk bilgisinde yansıtılan bu değerlendirmelerin milli değerler ve anlatıcının şahsiyetinin incelenmesindeki önemine rağmen, halk bilimciler ara sözleri ciddi olarak ele almamıştır. Ara sözler metin diye adlandırılan şeyin bir parçası olarak görülmemiş ve bundan dolayı da çok nadir olarak kaydedilmiş ve yayımlanmıştır. Her ne kadar, halk bilim araştırmacıları tarafından ara sözün varlığı bilinmekte ve bazı karakteristikleri tanınmış ve kabul edilmişse de (Ben-Amos; 1977:38, Kosova; 1981:302-306), Robert Georges'in kısa, ama önemli bir tahlili dışında ciddi hiç bir çalışma bu konuya adanmamıştır. (Georges; 1983) Halbuki Ortaçağ ve Eskiçağ kahramanlık destanlarını araştıranlar ara sözün

önemini fark etmiş ve bu konuda oldukça önemli araştırmalar ortaya koymuşlardır. (Bonjour; 1965, Brodeur; 1958, Austin, 1978, Garsser; 1969) İcra sırasında oluşturulan ara sözü inceleyen çağdaş halk bilimciler, (ara sözü, tek bir metinle ve bu metnin bağlamına ait çok az veya hiç bir bilgiye sahip olmadan çalışmak zorunda kalan eskiçağ anlatmaları üzerinde çalışanlardan farklı olarak) anlatıcı, dinleyici ve sosyal çevre gibi ara sözü daha iyi tahlil etmeye yarayan tamamlayıcı konularda yoğunlaşarak, halk bilim araştırmalarına çok büyük katkıda bulunabilirler.

Saha çalışması verilerine ve aynı zamanda yayımlanmış ve yayımlanmamış metinlere dayanan ara söz üzerindeki bu çalışma, esas itibarıyla nesir ve şiirin birleştirilmesiyle oluşturulan hikâyeye veya halk hikâyesi adındaki oldukça uzun anlatmalarla ilgilidir. (Bu tür hakkında daha fazla bilgi için bk. Boratav;1946, Başgöz; 1975:I-II). Halk masallarından, destanlardan ve fıkralardan sınırlı bazı malzeme ise, konunun kültürler arası boyutunu göstermek amacıyla, sadece Türk halk bilgisinden değil, diğer kültürlerden de alınmıştır.

Ara Söz Nedir?

Standart sözlükler ara sözü “ana temadan sapan bir pasaj” veya “ana konudan ayrılma, ana konudan uzaklaşma” şeklinde tarif ederler. Örneğin, Troy savaşının hikâyesini anlatan bir destan olan İlyada'da, efsaneler, mitler ve biyografik bilgiler aralara serpiştirilmiştir ve nesnelere, sahnelerin ve şahsiyetlerin tasvirleri özenle verilmiştir ki, bunların hepsi ara söz olarak değerlendirilebilir. (Austin; 1978:70-84)

Sözlü gelenekteki icra durumlarının

da ara sözü incelediğimizde, tarif ve kimlik yeni bir etken tarafından kolaylaştırılır. Bu etken; dinleyici karşısında durup, kendisini anlatmanın içine dahil eden anlatıcıdır. Anlatıcı, icra sırasında kuralları ve prensipleri, toplum ve kendi sanat anlayışı tarafından belirlenen sosyal bir rol oynar. Anlatıcı, icra süresince aracılık edendir. Bu süre içerisinde başka karakterler, başka çevreler adına ve de hikâyenin macerası hakkında konuşur. Fakat anlatıcı, sahnede kendi şahsiyetini sakladığı farz edilen ve aynı zamanda, mümkün olduğu kadar mükemmel bir şekilde, canlandırdığı şahsın karakteri varsayılan bir oyuncu değildir.

Hikâye anlatıcısı kendisini hikâye karakterinin yerine ne kadar koyarsa koysun ve maceranın bir kısmını ne kadar yaşarsa yaşasın, hâlâ hikâye anlatıcısıdır ve kendini kendinden koparamaz. Anlatıcı, görünüşünü değiştirmek için makyaj yapmaz, her zaman günlük kıyafetlerini giyer ve her ne kadar, zaman zaman bir karakterin sesini taklit ederse de, hiçbir zaman hikâye karakterinin ismiyle anılmaz. Anlatıcı hakkında şunları söyleyebiliriz: Anlatıcı; bir baba, sosyal bir sınıfa (fakir veya orta gelirde bir aileyi) temsil eden bir erkek, bir etnik grubun bir üyesi, bazı mahalli ilgileri olan bir adam olarak kalır. Anlatıcı, bu farklı kimliklerin her birine ait rolü, farklı sosyal çevrelerde yerine getirir. Bu farklı kimliklerin iç içe geçmiş olması, bir kişilik bütünü ve şahsiyeti oluşturur. (Gerth and Mills; 1953:3-35) Bu roller arasından anahtar bir rol seçme, örneğin; bir hikâye anlatıcısı rolünü seçme ve onu sınırlı bir zaman için oynama, diğer rolleri ve kendi kendisi olmasını ortadan kaldırmaz. Bu şekilde hareket et-

me, sadece diğer kimlikleri bir kenara iter. Böylece; baba, dini hüviyeti veya siyasal kimliği adam ve problemleri adam, icra sırasında sessiz kalır. Ancak, iç ve dış etkenler zaman zaman kişinin şahsiyetini belirleyen diğer kendileri hareket geçirip, onların öne çıkmasını, işe karışmasını ve anlatımın kesilmesini sağlar. Böyle durumlarda, hikâye anlatımı yapan şahsiyet sessizleşir ve hikâye durma noktasına gelir. Böylece anlatıcı, hikâyenin mesajını farklı bir kanala, farklı bir iletişim seviyesine taşır. Bu kanal, daha fazla hikâye yayını yapmaz. Bu kanal, anlatıcının kendisinden bahsettiği, kendisi hakkında konuştuğu, şahsi bir kanal haline gelir. Bu kanal, hayat hikâyesine, psikolojiye ve anlatıcının dünyayı algılayışına doğrudan ulaşan bir hatırdır. Bir aracı olan anlatıcı, daha fazla hikâye ile dinleyiciyi birbirine bağlamaz, fakat ışıkları kendi şahsiyeti üzerine tutarak, dinleyicilerine doğrudan doğruya kendisini tanıtır. Dinleyici gurubunu oluşturan diğer insanlar gibi, anlatıcı da çağdaş bir insandır.

Anlatıcı, gurup terapisinde bir hastanın rolünü oynar gibi, kendi sorunlarından bahseder. Anlatıcı, hikâye karakterlerinin vasıfları ve tavırları hakkında ve de hikâyedeki temel olayın gelişimi hakkında, bir sanat eleştirmeni gibi, kendi düşüncelerini anlatır. Anlatıcı, kendi görüşlerini, fikirlerini ve değerlerini yaşlı bir adam ve bir baba tavrı takınarak açıklar. Anlatıcı, sosyal hayatın bir yorumlayıcısı gibi, geçmişteki ve günümüzdeki insan ilişkilerini, şahısları ve kurumları eleştirir, över ve protesto eder. Böylece anlatıcı, hikâye anlatımından sapar.

Anlatıcının fikri ufuklarını ve şahsi

bağlamını icranın içine yerleştirmesi, bir ara sözdür. Ara söz veya şahsi değerlendirilmeler (bundan böyle bu iki terim, birbirinin yerine kullanılacaktır) bir icra sırasında kolayca tanınabilir. Çünkü anlatıcı, ya anlatımın üçüncü şahsını, birinci şahsa çevirip sesinin tonunu veya sözlü anlatımın hızını değiştirerek, veyahut da bir tür el, kol veya mimik hareketi yaparak, doğrudan doğruya dinleyicilerinin, kendisi hakkında veya kendi adına konuştuğunu bilmesini sağlar. Anlatıcı, geleneksel bir hikâye anlatıcısının olabileceği ölçüde, temanın, yapının ve ara sözün bağlantı yollarının yaratıcısıdır.

Ara sözün ikinci bir kategorisi esas itibarıyla, ata sözü, fıkra, efsane, halk şiri ve yazılı ve sözlü kaynaklardan alınlar gibi, geleneksel halk bilgisi türlerinin icra içine dahil edilmesinden oluşur. Ara sözün bu kategorisinde anlatıcı, doğrudan doğruya kendi duygularını, fikirlerini, değerlerini ve yorumlarını açığa vurmaz. Fakat, bu duyguları kendi cümlelerinin ifade etmesi yerine, geleneksel bir türün ifade etmesine bırakır. Böylesi bir ifade, kendinin dolaylı bir manifestosudur. Anlatıcı, bu tür ara sözün yaratıcısı değildir -mesaj ve türün kendisi gelenek tarafından anlatıcıya verilmiştir fakat anlatıcı, seçicidir. Anlatıcı seçer, geleneksel bilgiyi asıl anlatmaya bağlar ve seçtiği bu türe, özel bir görev verir ve bu görev, sadece icranın dikkatli bir incelenmesi yoluyla anlaşılabilir. Aşık Sabit Müdâmi "Ahmet ve Mehmet Hikayesi"nin icrasına, bir ara söz olarak kullanılan bir masalla başlayıp, bu şekilde başlamasının sebebini şöyle açıklar: "Bu, kısa bir aşk hikâyesidir. Anlatım zamanını genişletmek, bu akşamki bölümü doldurmak için icrama bir masalı dahil

etmeliyim." (Müdâmi; 1956b) Bu açıklama, teyp kasete kaydettiğim ve yayımladığım Müdâmi'nin icralarından birisi tarafından da doğrulanmıştır. Müdâmi, şahsi bir anlatmayı, kısa bir yaz gecesinde gerçekleşen bir anlatım sırasında, hikâyenin içine dahil etmek istedi. Fakat, bunu yapmadı ve onun yerine şu değerlendirmeyi yapmayı tercih etti: "Eğer bir kış gecesi olsaydı [bunun anlamı, o daha fazla zamana sahip olacaktı] konuyla ilgili, şahit olduğum, bir hikâyeyi size anlattırdım. Bu bir yaz gecesi olduğu için, kendi hikâyemi anlatmam mümkün olmayacak." (Başgöz; 1975:193) Müdâmi, hikâyeye şahsi bir anlatmayı dahil etmekten vazgeçti, çünkü o gece, mümkün olan anlatma zamanı sınırlıydı. Bu durum, ara söz tipini, icra zamanına açık bir şekilde bağlar.

Geleneksel göndermeler ihtiva eden ara söz, bir başka önemli rol daha oynar: Ara söz, bir motif veya epizodun anlamını açıklar ve karakterize ediş şeklini yorumlar. Bu tür ara sözü kullanmak suretiyle, anlatıcı, ima etmek istediği hususu, anlayışı ve şahsi yorumlamayı, her ne kadar doğrudan olmasa da, ifade eder. Anlatıcı, hikâyede ifade edilen bir görüş veya fikrin savunulmasında veya onu reddetmek için veya bir hususu daha iyi bir yoldan açıklamak için, ara sözü bir delil veya şahit olarak tanıtır. Bu türden geleneksel ara sözler, nesir haldeki aşk hikâyelerinde, retoriğe ait araçlar değilse de, onların işlevleri, Homer destanındaki ara sözlerin tahliline benzerdir: "Ara sözler her zaman ikna eğiliminde olan retoriğe ait araçlardır. Bu sözler, ya nasihat verici (veya vazgeçirici), veyahut da özür, af dileyicidir ve bu onların bir kişi tarafından, bir başka-

sına, o kişiyi cesaretlendirmeye veya düşüncesinden vazgeçirmeye yönelik olarak ifade edilen, tartışmanın bir şekli veya belli bir şeyi izleyen kişinin, kendisini savunması olarak, herhangi bir kişi tarafından teklif edilen bazı hareketlerdir. Ara sözlerin bazıları, hem nasihat verici, hem teşvik edici ve hem de af dileyici olabilir.” (Auistin; 1978:74)

Sözlü anlatmaların icrasını gözlemleyen bir halk bilimci, dinleyicilerin de ara söz kullandığını fark etmekte gecikmez. Bazı dinleyiciler, icra sanatı hakkında fikirlerini ifade eder, eleştiri mahiyetinde değerlendirmeler yapar veya icra sırasında çeşitli konularda, kendi fikir ve yorumlarını açığa vururlar (dinleyiciye ait ara sözleri ihtiva eden bir hikâye yayınladığım için, burada bu konu üzerinde durmayacağım). (Başgöz; 1975)

Ara Sözün Kategorileri:

Genel olarak ara söz ve bu araştırma için benim seçtiklerim üç kategoriye ayrılabilir: 1) açıklayıcı ve öğretici, 2) görüş, yorum ve eleştiriyle ilgili, 3) şahsi serzeniş ve itiraf. Bu tipler arasında örtüşme de vardır. Bunları ayırmaya yönelik kesin bir hat, kolayca çizilemez. Örneğin; açıklayıcı ve öğretici, yorumlama ve açıklayıcı gibi.

Açıklayıcı ve Öğretici Ara Sözler:

Hikâye anlatıcısı, bu tip ara sözü, anlattığı hikâyede geçen arkayık kelimeleri ve ifadeleri açıklamak için kullanır. Çünkü, bu tür kelimeler ve ifadeler, dinleyici tarafından artık anlaşılabilir durumdadır. Hikâye anlatıcısı, dinleyiciyi, tarih, coğrafya, din ve halk hekimliği gibi konularda bilgilendirmek veya gelenek ve göreneklerin, törenlerin ve hikâyede verilen geçmişe ait alışkanlıkların

anlamını, uygun oluş ve uygunsuzluklarını tarif etmede kullanılır.

Görüş, Yorum ve Eleştiriler:

Ara sözün bu kategorisinde, anlatıcının ideolojik ifadesini (siyasal, sosyal ve dini), şahsi felsefesini, protestosunu ve eleştirisini buluruz. Masal, destan ve hikâye, sosyal ve siyasal kurumlara veya toplumdaki nüfuzlu kimselere yöneltilen açık bir eleştiri ve protestoyu genelde ihtiva etmez. Ancak, dinleyicinin tabiatı ve dileğiyle ilgili olarak ve de siyasal sistemin müsaade ettiği ölçüde, anlatıcı, icra sırasında yumuşak ve dolaylı bir eleştiri ilave edebilir. Anlatıcı, ara sözü kullanarak, sosyal ve siyasal değişiklikten hoşnutsuzluğu, sosyal kurumların çalışma şeklini ve eğitim sistemindeki yanlış uygulamalar vb. gibi konuları vurgulayabilir. Böyle şikayetler, çoğunlukla geçmişteki iyi günlerle, çağdaş toplumla karşılaştırır. Bu karşılaştırma tekniği, Türklerin yazılı ve sözlü edebiyatında oldukça eskiye dayanan bir tarihe sahiptir. Dede Korkut Kitabı'nın yazarı, her ne kadar, destanı onların huzurunda anlatırsa da, kendi zamanın kudretli han ve beylerine doğrudan veya dolaylı olarak yöneltilen, böyle bir eleştiriye ifade etmekten çekinmez. Der ki: “O günlerde (yani geçmişte), beylerin duaları dua idi, bedduaları beddua idi; onların duaları kabul edilirdi.” (Lewis; 1974:59) Bu ara sözün anlamı; “Beylerim, siz iyi değilsiniz. Ey inançlı yöneticiler! Sizin dualarınız kabul edilmiyor.” Aynı teknik, hikâyeye anlatıcıları tarafından, çocukların eğitimindeki aksaklıklara, onların yaşlılara karşı saygısızlığına, çiftçi ve köylülerin fakirliğine, hızlı sosyal değişikliklere, Atatürk döneminin bazı reformlarına, (örneğin; cuma günü yerine,

pazar gününü müslüman hafta sonu olarak kabul etmek gibi) ve diğer konulara karşı eleştiriyi ifade etmek, için günümüzde de kullanılmaktadır. (Başgöz; 1975)

Bu önemli sosyal yorumlar, doğru-
dan doğruya ve şiddetli değillerse de, sahip olduğum bazı delillere göre, şartlar elverse ve de anlatıcının sivil hakları garanti edilse, ara sözdeki protesto, şiddetli ve açık bir sosyal ve siyasal saldırıya dönüşebilirdi. Türkiye’de insan hakları ve serbest konuşma hürriyetinin yer aldığı 1961 Anayasası’nın kabulünü takip eden on yılda, bazı aşıklar “Devrimci Aşıklar Derneği” adı altında, bir hareket örgütü kurdular. Türkülerini ve şiirlerini silah gibi kullanmak suretiyle, onlar da mevcut sosyal ve siyasal protesto hareketine katılıp, sosyal adaletsizlik, ekonomik eşitsizlik ve Amerikan emperyalizmine saldırdılar. Bu yeni ideolojik hareket, aynı zamanda hikâye icralarındaki ara sözlerle de ifade edildi. Böyle anlatımlara şahit olmadım ve bu türden şahsi değerlendirmeleri kaydetmediysem de, anlatıcılar, böyle durumların olduğunu belirttiler ve hikâye anlatımının siyasallaştırılmasını açıkladılar. Bu tür anlatımların bazıları, örneğin devrimci bir anlatıcı, tutucu bir dinleyici karşısında kaldığında, anlatıcının dövülmesine sebep olmuştur. 1972’de, Anayasa değişiklikleri şeklinde askeri uygulamalar başladığında, ara sözlerle ifade edilen açık protesto ve sosyal eleştiri sona erdi.

Şahsi Serzeniş ve İtiraf:

Ara sözün bu tipi, anlatıcının şahsi problemlerini, dert ve kederlerini açığa çıkarır ve bu tip, ara sözün psikolojik bir boyutunu temsil eder. Daha önceki bir yazımda, bir anlatıcının kendi problem-

lerini samimi bir şekilde açıkladığını ve kendine dost kabul ettiği bir dinleyici gurubu önünde, çok rahat bir şekilde kendinden bahsettiğini belirtmişim. Karşılık vermeyen dinleyici, samimi itiraflara bir engel gibi görev yapar. (Başgöz; 1975:172) Bu kategorideki ara söz, genellikle hikâye karakterlerinin üzüntülerini ve problemlerini anlatıcıya atfedilen Türkçe’deki bir son pozisyon ifadeyiyle “benim gibi” verilen kısa değerlendirmelerden oluşur.

Ara Sözlerin Birbirine Bağlı Olması:

Ara söz değerlendirmelerinin şekli, muhtevası ve kullanılış sıklığı çeşitli değişkenler tarafından belirlenir: Anlatıcının şahsiyeti, cinsiyeti, ustalığı ve özellikle de yaşı; dinleyicinin yapısı ve karakteristikleri, siyasal rejimlerin tabiatı ve rahatlığı ve sözlü anlatmanın türü, anekdotlar, fıkralar ve efsaneler gibi, kısa türler hikâyenin içine uzun ve çok sık kullanılan ara sözün katılmasına izin vermez. Diğer taraftan, icrası bir kaç saat ve bazen bir kaç gece süren, destan ve hikâye türü çeşitli konulardaki ara söze yer verecek genişlikte fırsatlar sunar.

Dinleyici grubu içindekiler, geleneksel bir hikâyenin kültürel muhtevası ve etnografik bilgilerine yabancı iseler, anlatıcı, açıklama mahiyetindeki ara sözlerin sayısını artırır. Ancak, dinleyici, bu özelliklere yakınsa veya onlar hakkında bir bilgi sahibi ise, bu tip ara sözün kullanılması daha azdır. Aydın ve eğitim seviyesi yüksek bir dinleyici gurubu, sık kullanılan, akla uygun, olağanüstü ve efsanevi unsurların ara söz şeklinde ortaya çıkmasındaki artış için bir etken gibi görev yapar. Dost ve anlayışlı bir dinleyici gurubu, anlatıcının,

ara sözle kendini açmasına ve şahsi yaklaşımını açıklamasına yol açar. Yaşlı insanların oluşturduğu bir dinleyici kitlesi, anlatıcıyı, öğretici temalarla, hayat tecrübesinin değeri ve dünyanın faniliğiyle ilgili ara sözlere yöneltir.

Anlatıcının yaşı da oldukça önemlidir. Türk toplumunda yaş, bir şahsın saygınlık kazanmasını, yetki sahibi olmasını ve itibarlı olmasını sağlar. “Günlük hayatın bütün durumlarında, odalarda (bir misafir için kullanılan köy odası), iş yerinde, çok sık olarak görülen kalabalıkla doldurulmuş kamyon kasalarında, yaş, büyük bir saygı unsuru olarak değerlendirilir. Camilerde, Cuma namazı kılınırken, yaşlılar ön safa geçer. Odalarda, yaşlılara, ocağın yanındaki en saygın yerler verilir. Yaşlı birisi su içmek istese, bir çocuk veya genç biri, ona su alıp getirir, bardağı hürmetle eğilerek sunar ve boşalan bardağı götürmek için saygıyla bekler. Adam, yaşlı biriyse veya özel bir şekilde saygı gösterilecek bir karakter olmadığı düşünülse bile, aynı tavır muhafaza edilir.” (Stirling; 1953: 37)

Bunun sonucuna göre, kendi yaşının sahip olması gereken sosyal liyakat ve saygının farkında olan yaşlı bir anlatıcı, kolayca, sıkça ve güvenle ara söz kullanır. Tecrübe sahibi bir kişi olarak, böyle bir anlatıcının nasihat etmesi, kendi fikirlerini beyan etmesi ve bilgisini dinleyiciye aktarması beklenir ve bu işlev çok takdir edilir. Benim derlediğim ara sözlerin büyük bir kısmı, derleme yapıldığı zamanda, sırasıyla 63, 68 ve 69 yaşlarında olan Müdami, Behçet Mahir ve Üzeyir Pünhani adlı, üç anlatıcının, anlatımlarından alınmıştır. Yaş liyakatına sahip olmayan, genç bir anlatıcı, aşırı derecede ara söz kullanmak suretiyle

kendi şahsiyetini ifade etmeye girişemez ve muhtemelen dinleyici tarafından paylaşılmayacak olan şahsi fikirlerini beyan etmekten kaçınır.

Ara sözün, icra sırasında incelenmesi şarttır. Ancak, bu şahsi değerlendirmelerin el yazmalarında ve basılı metinlerde yaşamadığını farz etmek hatalı olur. Örneğin; Dede Korkut Kitabı adlı 15. yüzyıla ait bir yazmadaki 12 destanî hikâye, içinde çeşitli ara sözler vardır (bk. Ekler kısmındaki 4. ara söz). İstanbul’da 1843’te yazılan bir hikâye yazması, fena halde müstehcen bir dil kullanılarak, hikâye kahramanı Aşık Garip’in tavrını eleştirir (bk. Eklerdeki 25. ara söz). Bilim adamlarınca yayımlanan üç, beş tane masalda, özellikle de teyp kasete kaydedilenlerde, ara sözler vardır (bk. Kunoş; 1901, Boratav; 1958, Günay; 1975, Olcay, Ercilasun ve Arslan; 1976). Anekdote ve hikâyelerin, halk kitabı yazarları, (nadiren olsa da) okuyucular tarafından bilinmeyen bazı hikâye unsurları hakkında, okuyucuyu bilgilendirmek için, ara söz şeklinde değerlendirmeler kullanmıştır. Amerikalı astronot Armstrong’la ilgili bir hikâye şu açıklamayla başlar: “Aya, ayak basan ilk Amerikalı astronotun adı Armstrong’dur. Bir gün bu Armstrong...” (Madaralı; 1974:65) Ahmet Mithat (1844-1912), Hüseyin Rahmi (1864-1944) ve Namık Kemal (1840-1888) gibi, erken dönem, Türk, kısa hikâye ve roman yazarları bile, ara söz tekniğini, okuyucularını (ki onların okuyucuları için modern roman yeni ve bilinmeyen bir türdü) tanışık olmadıkları kavramlar, fikirler ve kültürün maddi unsurları hakkında eğitmek için kullanmıştır. Açıkça görülmektedir ki, bu yazarlar, ara söz tekniğini, sözlü

anlatmadan öğrenmiş ve aşağıdaki alın-tı kısmında da görüleceği üzere, roman ve kısa hikâyede kendilerini ifade etmek için bu tekniği faydalı bulmuşlardır. İntibah (Uyanış) romanında yazar, Namık Kemal, baharda İstanbul'un uzun bir tasvirinden sonra, şu değerlendirmeyi yapar: "Belki de, konumuzdan çok uzaklaştık. Bizim niyetimiz, bahar hususiyetlerinin bir tasviri yoluyla, Çamlıca'nın bir tasviri üzerinden bir yol bulmaktır... Okuyucularımızı sıktıysak, af dileriz. Ve böylece konuya başlayalım..." [Evin; 1983:70]

Alman filozof, şair ve eleştirmeni Johan Gottfried Herder (1744-1803) halk şiirini savunurken der ki; "Halk şiiri, bir yazarın şahsiyetiyle, bu yazarın konusunun ve mahalli dinleyicisinin ortak şahsiyeti veya etnik çevresi arasında en yüksek ahengi gerçekleştirmiştir." (Ben-Amos; 1977:38) Herder'in, sanatçı duyusu, sadece sözlü edebiyata şekil veren sanatçının şahsiyeti ve sosyal kuvvetler arasındaki karmaşık iççeliğin derinliğini, sürpriz bir şekilde vermekle kalmaz, aynı zamanda Türk hikâye anlatıcılarının önem verdikleri nazik ahenği de aydınlatır.

Gerçekte, her halk anlatmasının sunumunda, bir dinleyici kitlesi önünde yerini alan bir anlatıcı-icracı, kendisini geleneksel bir hikâyenin yaratıcı-anlatıcısı gibi tayin etmeye, dinleyicisinin isteği ve hikâyenin gelenekselliği ile kendisinin orijinal olma arzusunun eş değerinde tutmaya çalışır. İcranın başarısı ve buna bağlı olarak da halk bilgisinin sürekliliği, şahsiyetle (bunu, anlatıcının kendisi temsil eder), sosyal çevre ve çağdaşlığı (bu, dinleyici tarafından temsil edilir) ve de tarihîliği (geleneksel hikâye tarafın-

dan temsil edilir) uyum içinde tutma kabiliyetine bağlıdır. Geniş bir sosyal bağlamda çalışan ilişkilerin, bu karmaşık ağı içinde, parçalardan hiç birisi diğerlerinden bağımsız veya izole edilmiş değildir. Anlatıcının yaratıcılığı, hikâyenin gelenekselliği tarafından sınırlanır, yani hikâyeye onun icrasından önce vardır ve tanınabilir bir şekilde onun icrasından sonra da var olmaya devam edecektir. Bu süreklilik, özellikle halk bilgisinin değişken olmayan şekillerinde ve şahsi yaratıcılık üzerinde ciddi bir sınırlama etkisi yaratır. Dinleyicinin talebi, anlatıcının yaratıcılık hürriyetini daha da kısıtlar. Gelenek, aynı şekilde hikâyenin içinde düzenlenmiş geçmişin kalıntıları içinde, yeni ortaya çıkan unsurları eken her bir icra tarafından yeniden şekillendirilir ve yeniden düzenlenir. İcrada görevli herhangi bir parçanın, başka parçalara zarar verecek şekilde üstünlüğü veya diğer parçalara baskınlığı, ahenksizlik ve dengesizlikle sonuçlanır. İyi bir icracı, bu dengeyi muhafaza eder.

Ben, bu oluşumu 1982'de Türkiye'de bir hikâyeye icrasında gözlemledim. Aşık Üzeyir Pünhani, Yaralı Mahmut Hikâyesi'ni 1958'de geleneğin sağlam olduğu bir köyde, yılında anlatmıştır. Diyor ki: "Ben, bu hikâyeyi ustamdan, Dursun Cevlani'den, (aslında, Dursun Cevlani de hikâyeyi çok iyi bilmiyordu), öğrendiğim gibi anlatmışım. Sonunda, dinleyici arasından, kendinden emin bir Hasan Ağa, benim anlatmamı övdü ve ekledi: 'Delikanlı, bu gece bizi çok iyi eğlendirdin, fakat senin söylediğin hikâyeye, gerçek Yaralı Mahmut hikâyesi değildi. Gerçek Yaralı Mahmut'u bitirmek, en azından üç gece çekerdi. Herhalde sen, bize, hikâyeye kahramanıyla aynı isme sa-

hip olan, kendi köyünden bir adamın macerasını söyledin. Ya onu doğru dürüst öğren, veyahut da hiç söyleme!’ O kadar utanmışım ki, yerin yarılp, beni içine almasını diledim. Bir kaç gün daha o köy halkını eğlendirmem gerekirken, hastalığımı bahane edip, köyü terk ettim. Üç yıl süresince, Müdamiyle tanışıp, hikâyeyi en iyi şekilde öğreninceye kadar, o hikâyeyi başka hiç bir yerde anlatmadım.”

Nadiren, icrası böyle dokunaklı bir tarzda kesilen hikâye anlatıcısı, icra parçalarını ahenk içine sokacak çok güçlü bir teknik olarak ara sözü kullanır. Böylece ara söz, geleneksel hikâyenin anlamını değiştirmede, anlatıcının hayat felsefesini ifade etmede, ahenkli bir yolla dinleyicinin beklentilerine cevap vermede, önemli bir rol oynar.

Sözlü anlatma, eski kültürün kalıntılarını (sosyal yapı ve insan ilişkileri) açık bir şekilde veya üstü kapalı olarak, basit bir dille veya sembollerle taşır. İlk ve son icra arasında zaman geçmiştir ve hikâyenin çeşitli yerlerde dolaşımıyla meydana gelen değişiklikler, hikâyenin bazı unsurlarını ve bazı özelliklerini anlaşılmaz, kullanışsız ve hatta anlamsız ve gülünç yapmıştır. Örneğin; Aslan Bey Hikâyesi’nde, ölen karısıyla birlikte kocasını da diri diri gömerler ve bu durum evlenme geleneğine uzak bir gönderme olabilir. Anlatıcı, hikâyesini inanılır yapmak için, bu tuhaf uygulamaya mantıklı bir açıklama getirmek zorundadır. Kumis ve imrahor gibi kullanımdan düşmüş kelimeler, (bunlar eklerde verilen ara söz 1 ve 2’yi gerekli kılmıştır), bu şahsi değerlendirmeler olmaksızın anlaşılabilir.

Doğal olarak her hikâye anlatımın-

da, küçük veya büyük, tarihî, dille, sosyal veya çevreyle ilgili olarak, geçmiş ve günümüz kültürü arasında bir boşluk oluşur. Bu kültürel boşluk, eğer bertaraf edilmezse, hikâyeden duyulan memnuniyet ve anlayışı altüst eder. Ara söz, hikâyedeki bilinmeyeni bilinen, mantıksız mantıklı, anlamsız açık ve net, inanılmazı inanılır, kabul edilmezi kabul edilebilir yapmak suretiyle, bu boşluğu dolduran bir köprü oluşturur. Sadece bu şahsi ifadeler yoluyla; geçmiş, günümüze uygun hale gelir ve eski kültürün devamlılığı şahsi güvenlik hissinin önemli bir unsuru korunur. Geçmiş ve hali kaynaştırma konumundaki hikâye anlatıcısı, pasif ve objektif bir yorumcu değildir. Anlatıcı, şahsi yaratıcılığın bir amili gibi olan ara sözü kullanmak suretiyle, bir motif veya epizodun anlamını kasıtlı olarak değiştirebilir. Bir karaktere eklenen bu şahsi ifade, hikâye kahramanını, erkek veya kadını olumlu veya olumsuz bir figür, örnek alınması gereken bir tarz veya bunun tersi olarak sunabilir. Bu suretle dinleyici, o erkek veya kadın kahramanın anlatıcı tarafından yorumlandığı şekilde, bu karakteri algılar.

Karakter değişiminin enteresan bir örneğini Aşık Garip Hikâyesi’nin varyantlarında buldum. Geleneksel değerlerin güçlü olduğu ve hâlâ muhafaza edildiği, bir Doğu Anadolu şehri olan Erzurum’da kaydedilen bir anlatmada, kahraman, (Kemali; 1974:342), 25 numaralı ara sözde söylendiği gibi, kızını fakir bir gençle evlendirmek için yüklü bir altın isteyen babanın isteğini karşılayamayan fakir bir aşıktır ve kendi memleketi dışında yedi yıl çalışmaya karar verir. Bu fakir delikanlı, sevgilisinin bulunduğu şehirden ayrılmak üzereyken, sevgilisi

olan kız, delikanlıya, parayı kendisinin tedarik edebileceğini ve yaşadıkları şehirden başka bir yere gitmemesini söylemek için bir haberci gönderir. Metin, şu pasajı ihtiva eder: “Aşık Garip’in gururu incindi, hanımı olacak kişinin tedarik edeceği parayı kullanarak evlenemezdi” (Türkmen; 1974:243). Türkiye’nin bu şehrinde, böylesi bir reaksiyon takdir edilmiştir. Güveyinin, kayınbabaya verilen *kalın* (kız babasına ödenilmesi gereken para) da dahil olmak üzere, evlilik masraflarını karşılaması ve mümkün olduğu kadar iyi ve pahalı bir düğün yapması, sosyal prestij ve aile gururu meselesidir. Parayı reddetmek, kahramanı (Aşık Garip’i) örnek bir davranış sergileyen kişi ve olumlu bir karakter yapar. Erzurumlu dinleyici inanır ki, Aşık Garip parayı kabul etseydi, gelecekteki ilişkide (karı-koca ilişkisinde) kocanın üstünlüğünü elde edemezdi. Daha ilk tartışmada, karısı ona; “Eğer ben, senin masraflarını tedarik etmeseydim, benimle evlenemezdin bile” diyebilir. Aynı anlatmanın, biri İstanbul’da yazıya geçirilen ve birisi de Ankara’da kaydedilen diğer iki varyantında, (Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti’nin eski ve yeni başkentleri olan bu şehirler, kozmopolit şehirlerdir ve bunların ikisinde de geleneksel değerler etkilerini kaybetmiş, zenginlik ve şahsi dürüstlük, prestij kaynağı olarak yer değiştirmiştir), aynı davranış, bir ara söz tarafından taciz edilmiştir (bk. Ara sözler 25a ve 25b). Burada kahramanı kınama ve küçük düşürmek suretiyle hikâye anlatıcısı, Aşık Garip’i farklı bir şekilde gösterir. Aşık Garip uyumsuz bir kişi, aptal ve insanın kapısını hayatta bir kere çalan fırsatı değerlendiremeyen, enayi biri olarak gö-

rülür. Harekete karşı gösterilen tepkinin ifade ettiği üzere, dinleyiciler, anlatıcının görüşünü paylaşır. Bu suretle, olumlu bir karakter, lanetlenmeye layık, kötü bir karaktere dönüştürülür. Şimdi Aşık Garip, melun ve alçaktır. Anlatıcı, ara söz kullanmak suretiyle, geleneksel bir hikâyeyi ve eski kültürü yorumlayarak sözlü anlatmayı yeni çevrelere, yeni dinleyicilere ve yeni şartlara etkin bir şekilde ayarlar. Bu yolla halk bilgisinin hayatı ve uyarlanması korunur.

Hikâyenin geleneksel dinleyicileri, fakir, orta sınıf köylüler ve çiftçiler, zanaatkârlar ve küçük dükkan sahipleri ve işçilerden oluşan kasabalılar ve şehirlerin kenar mahallelerinde ve fakir kesimlerinde yaşayan şehir sakinlerinden oluşur. Hikâye onlara, Osmanlı aristokrat çocuklarının, paşaların, hanların, beylerin, zengin tüccar ve kervan sahiplerinin, aşk hikâyelerini ve maceralarını anlatır. Her ne kadar hikâye kahramanı, her zaman sevgilisini fakir bir delikanlı olarak izlerse de, delikanlı (veya hikâyenin kahramanının kız olması durumunda kız) hâlâ soylu bir aileye mensuptur. Bu aristokrat çevreyle bir tezat yapmak suretiyle, hikâye anlatıcısı, çağdaş dinleyicilerin mütevazı köklerine hitap eden, kahvehanedeki alt tabaka için farklı bir dünya yaratır. Bu durum, her zaman icranın içine yerleştirilmiş olan ara söz vasıtasıyla gerçekleştirilir. Anlatıcı, enflasyon ve yiyecek fiyatlarının artışı hakkında konuşur, fakirliği suçlar ve gençleri ebeveynlerine itaat etmeye davet eder. Anlatıcı, hain anarşistleri suçlar, onlara saçma sapan bir şekilde insanları öldürmekten vazgeçmelerini ve dinleyicilerine de onlara katılmamalarını tavsiye eder. Anlatıcı sosyal hareketlilikte, eğitimin

önemini över, dini değerleri vurgular, siyasi parti oluşumunu tenkit eder veya destekler, devletin ve kişilerin birbirlerine karşı görevlerini açıklar, milliyetçiliği savunur. Anlatıcı, milletin ve dinleyicilerinin sağlığı için dua eder, hatta Birinci Dünya Savaşı sırasında kaybedilen ülke topraklarının bir gün geri alınması konusundaki ümitlerini ifade eder. Anlatıcı, dinleyicilerini kendisinin alkışladığı prensipleri paylaşmaya ve kınadıklarını reddetmeye çağırır. İcranın bu boyutu geleneksel destan ve hikâye muhtevasıyla açık bir şekilde tezat oluşturan, çağdaş bir romanın pek çok unsurunu ihtiva eder. İcranın bu seviyesinde anlatıcı, sosyal sınıflara ve siyasi ve sosyal ilgilere göre ayrılmış, modern ve karmaşık insan toplumunda gördüğünü kendi okuyucusuna aktaran, kendi yaşadığı dünyayı gerçekçi olarak gözlemleyen modern bir roman veya kısa hikâye yazarı gibi görev yapar. Ara sözle, bir toplumun doğmakta olan şehir kültürü mensupları, yaratılan bu alt grup yoluyla hikâyeye girer. Dinleyicinin, bu çağdaş temel sayesinde ifade edilen rüyaları, dilekleri, ümitleri, endişeleri, korku ve öfkesi, daha önceden işitilmiş olan geleneksel hikâyenin cazibesini ve hitap ediciliğini korur.

Ara söz 3, 7, 9, 11-17, 20 ve 21, tek bir kişinin anlatımından, Behçet Mahir'den, anlatıcının şahsını tanımadık kadar önemli olduğunu ortaya koymak için, kasıtlı olarak alınmıştır. Bu şahsi değerlendirmelerden hareketle, onun çok derin bir dini inanışa, vatan sevgisine sahip bir insan olduğunu farz edebiliriz. Fakat, bu anlatıcı, Türkiye'deki aşırı dincilerin aksine, teknik yenilikleri ve bilimsel gelişmeyi reddetmez veya laik

eğitimin değerine itiraz etmez. Mahir, şahsi dürüstlüğü, cesaret ve aile ilişkilerindeki bağlılığı ve sosyal durumlardaki bütünlüğü kuvvetlendirir, fakat konu, kişinin devlet ve otoriteyle ilişkisine geldiğinde, düşüncelerini çevirir ve tam bir boyun bükmeyi, başını derde sokmaktan kaçınmanın başka yollarını tavsiye etmekten çekinmez, böylece çifte standardı ifade eder. Üniversitede müstahdemlik görevi verilen, sanatçı kabiliyetine sahip, okur-yazar olmayan bir adam olarak Mahir, kendini devlete içten borçlu hissetmektedir. Hayatta elde ettikleriyle tatmin olmuş bir insan olarak, eski altın günlere imrenmez.

Behçet Mahir'in kullandığı ara sözler, verdiği bilgiden elde ettiğim en büyük kâr, onun tarafından anlatılan bir hikâyedeki bir motifin orijinini keşfetmekti. Köroğlu Destanı'nın Ayvaz Kolu'nda, İstanbul'da yaşayan Ermeni bir kasabın oğlunu kahraman [Köroğlu] çıkarır. Bu hareket, zengin kervan sahiplerinden vergi olarak bir miktar para almaya Köroğlu'na izin veren sultanın, fermanına karşı olmak anlamına gelir. Köroğlu, işlediği suç hakkında sorgulanmak üzere, sultan tarafından çağrılır. Sultanının sorularına, Köroğlu şu cevabı verir: "Sultanım, ben, o Hıristiyan çocuğunu Müslüman etmek için kaçırdım ki O, hayatının sonuna kadar, bizim, muzaffer Türk milletine dürüst bir şekilde hizmet edebilsin" (Mahir 1973: 65). Tabii ki, sultan, böyle vatanperver bir hareketi cezalandıramaz ve Köroğlu'nu affeder. Bu epizodun diğer varyantlarında mevcut olmayan bu motif, şüphesiz Behçet Mahir'in olağanüstü milliyetçiliğinin ve dini inancının ürünüdür.

Ara sözle ifade edilen normlar, gö-

rüşler ve değerler, anlatıcı şahsın hayat felsefesi ve ideolojisini temsil eder. Bununla birlikte, ara sözleri sırf bir şahsi bakış açısının ürünü olarak görmek bir hata olur. Fertlerin eğitiminde, aktarılan değerlerin büyük bir rol oynadığı geleneksel bir toplumda, sosyal olarak sergilenen hiç bir şey, saf bir şekilde şahsi olamaz. Ara sözler sosyal durumlarda oluşur ve onların pek çoğu toplum tarafından bağlanılan ve paylaşılan değerler ihtiva eder. Aynı veya benzeri düşünce ve değerleri daha başka anlatıcılar tarafından ifade edilmiş ara sözlerde de görürüz. Örneğin; ara sözler 6, 10, 12, 15, 18a ve 19'da ifade edilen şahsi değerlendirmeye ait düşünceler, daha başka anlatıcılar tarafından anlatılan diğer hikâyelerde de tekrar edilmiştir. Bu sebeple, sosyal normların ve milli izlerin incelenmesinde ara söz, kapalı olmayan çok geniş bir malzeme kaynağı sunar. Dahası, ara söz tekniği, pek çok durumda yazılı bir hikâyenin sözlü kaynağının destan veya masal olup olmadığı, bu hikâyenin ortaçağa veya çağımıza ait olup olmadığı konusunda karar vermede halk bilimcilerinde de bir fırsat sunar.

Sonuç olarak; ara söz incelemesi, halk bilgisinin işlevlerinin araştırılmasında önemli bir rol oynayan güce sahiptir. Genel olarak halk bilgisinin ve özel olarak da her halk bilgisi türünün genel ve devamlı bir işleve bağlanamayacağı hakkında daha iyi bir fikir ortaya atılabileceği iddia edilemez. Ancak, anlatıcının ideolojisi ve hayat felsefesine bağlı olarak, her icranın farklı bir işleve sahip olabileceği söylenebilir. Ara söz, icranın teklif edilen veya ima edilen işlevini doğrudan doğruya bize açıklayabilir (bk. Başgöz 1984).

EKLER: ARA SÖZ ÖRNEKLERİ

Burada sunulan ara sözler, iki yüzden fazla böyle ifadeye sahip, geniş bir derlemenin sadece küçük bir kısmını temsil eder. Bu sözler, cenaze âdetleri, şahıs isimleri ve lakaplar, periler ve cadılar, milli bayrak, ordu ve ordu mensupları, fakirlik, gençlik ve ihtiyarlık, anlatılan hikâyeyi dinlemeyen dinleyici arasındaki şahıslara yönelik şikayetler, Rusya sınırları içinde kalmış toprakları geri alma arzusu, hava kuvvetlerine bağlılıkta bulunma, televizyon, radyo, uçak ve nükleer silahlar gibi modern buluşları ima eden geniş bir temayı içine alır. Orijinal bağlama atıfta bulunmadan anlaşılabilen ara sözler durumunda, onları yorumsuz olarak sunacağım;

I. Katagori: Açıklayıcı ve Öğretici Ara sözler:

Ara Söz 1: (Eski Bir Kelimenin Açıklanması):

Kirman Şah Hikâyesi'nde, Kral, delikanlıya bir at verir ve onun, hayvanı, imrahora (at bakıcısı için kullanılan eski bir kelime) götürmesini söyler. Tabii ki anlatıcı, bu kelimenin anlamını, dinleyiciler arasından sadece bir kaç kişinin anlayacağını bilmektedir ve onu bir ara sözle açıklar: "*O, tavla onbaşısıdır (Yani askeri terminolojide kullanılan bu kelime, hayvan ahırında görevli asker anlamındadır). O zamanlar, ahırdan sorumlu asker [tavla onbaşısı] imrahor diye adlandırılırdı.*" (Müdami; 1956a)

Ara söz 2: (Kısrak Sütü İçme Gelenegi):

Sabit Müdami tarafından anlatılan, Ahmet Han Hikâyesi'nde, kahraman, mayalanmış kısrak sütü, kırmızı, içen insanların yaşadığı tuhaf bir ülkeyi ziyaret eder. Anlatıcı, bu noktada şu değer-

lendirmeyi yapar: “*Saygıdeğer dinleyenlerim! O zaman, o ülkenin halkı, kımız adını verdikleri kısırak sütü içerdi. Kısırak sütü içmek, bugün alkollü içki içmek gibi, bir gelenektir ve kısırak sütü toplantılarda ve özel günlerde tüketilirdi.*” (Müdamı; 1956b)

Ara söz 3: (Erzurum’da Ticari Esnaf Birliği):

Hikâye kahramanı Aşık Garip, babasından kalan mirası har vurup, harman savurmuş ve herhangi bir dükkanda çıraklık yapmayı başaramamış bir delikanlıdır. Bu noktadan hareketle, Erzurum’da yaşayan anlatıcı, şu değerlendirmeyi yapar: “*Şehrimiz Erzurum’da 50 yıl öncesine kadar 32 ticari esnaf loncası lideri olarak 32 usta Şeyh vardı ve onların başı da Şeyh Arif Efendi’ydi. Ona bütün lonca üyeleri ve usta şeyhler en büyük saygıyı gösterirdi. Bir esnaf, bir müşteriyi aldatsa veya kalitesiz bir mal üretse, Arif Efendi o kişinin cezalandırılmasını emreder ve dükkanını 15 gün kapatırdı. Biz, şimdi modern kanunlara sahibiz ve eski kurumların hepsi kayboldu, şimdilerde her esnaf kendi kendisinin ustası.*” (Mahir; 1974).

Bu alıntı, aynı zamanda kalitesiz şeyler üreten ve cezalandırılmayan günümüz esnafına yönelik yumuşak ve dolaylı bir eleştiriyi de ihtiva eder.

Ara söz 4: (Kahramanın Uyku-su):

Dede Korkut destanındaki Oğuz kahramanları genellikle uyurlarken düşmanlarının saldırısına uğrar ve düşmanları tarafından esir edilirler. Yazar metinde şu değerlendirmeyi yapar: “*O günlerde, Oğuz beylerinin başına her ne tür kötülük gelse, uyku yüzünden gelirdi.*” (Lewis; 1974:127)

Ara söz 5: (Modern Bir Hikâye-de Aynı Uyku ve Bir Tarih Dersi):

Ahmet Bey Hikâyesi’nin icrası sırasında, anlatıcı, hikâye başlamadan önce şu giriş değerlendirmesini yapar: “*Hikâyenin kahramanı, Ahmet Han, ülkemizdeki en eski insanlardan olan bir Oğuz sülalesinin soyundan gelir. Onun sülalesi veya boyuna mensup insanların, yedi gün, yedi gece uyanık durmak ve sonraki yedi gün uyumak gibi, tuhaf bir alışkanlıkları vardı. Onlar bu uykuyu ‘küçük ölüm’ diye adlandırır ve bu uyku sırasında birisi onların derisini yüzse bile onlar hiç acı duymazlardı.*” (Müdamı 1956b)

Ara söz 6: (Erzincan-Türkiye ve Basra-İrak Arasındaki Uzaklık):

Hikâye kahramanı Basra’dan Erzincan’a, başkasıyla evlendirilmek istenen nişanlısının düğününe yetişmek için gitmektedir. Kahraman bir evliyanın yardımı sayesinde, ulaşmak istediği yere, bir kaç saniyede varmakta ve anlatıcı şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “*Erzincan’la Basra arasındaki mesafe o zamanda yedi ay sürerdi. Tabii ki, araba veya uçak gibi, o zamanda var olmayan modern ulaşım araçlarıyla değil. O zamanlar, zenginler at sırtında, fakirler yürüyerek seyahat ederdi.*” (Müdamı; 1956c)

Ara söz 7: (Türk-Ermeni İlişkisi):

Köroğlu destanında, bir Türk delikanlısı, Emeni bir demircinin dükkanında çıraklık yapmaktadır. Anlatıcı şu değerlendirmeyi yapar: “*O günlerde, Türklerle, Ermeniler arasında hiç bir problem yoktu. Onlar çok iyi bir şekilde, birlikte yaşarlardı. Bir Türk, bir Ermeni için çalıştığı gibi, bir Ermeni de bir Türk için çalışırdı.*” (Mahir 1973:15-16)

Ara söz 8: (Rasyonelleştirme-Mantıklı Hale Getirme):

Ara söz yoluyla, hikâye icrasında tanıtılan bazı mantıklı kılma örneklerini halihazırda yayımladım. (Başgöz; 1975) Bir başkasında, hikâye anlatıcısı, ilk olarak başka insanların gözü önünde bir kişiyi uçuran ve ortadan kaybolmasına yol açan olağanüstü üç nesneyi; şapkeyi, halıyı ve kamçıyı, tasvir eder. Sonra şu değerlendirmeyi yapar: “*Saygıdeğer beylerim! Siz belki şimdi bunun bir yalan veya sadece bir efsane olduğunu düşünebilirsiniz. Fakat hiç de öyle değil. Eskiden, bir adam dua veya büyü sayesinde uçardı. İki yüz yıl önce bir adam uçaktan bahsetse ve insanların bir kuş gibi uçağını söylese, o kişiye insanlar gülmekten kırılırdı. Büyü ve mucize günümüzde ortadan kalktı. Hikâyedeki üç kişi alelade insanlar değildi. Onlar Üçlerdi. Bu sebepten onlar uçabilirdi.*” (Müdami; 1956e)

Ara söz 9: Tahir ile Zühre Hikâyesi'nin kahramanı, bir sandık içinde kırk gün denizde kalır. Anlatıcı şu değerlendirmeyi yapar: “*Hikâyemi dinleyen sizler, O niye ölmedi?*” demeyin. *Eğer öyle düşünürseniz, sizin bilgi eksikliğinizden kaynaklanan bu hususu, size açıklayabilirim. Neden? Çünkü, hasta bir insan, hiç bir şey yemeden aylarca yaşayabilir. Böyle bir kimseyi doktorlar beslemez. O hasta kişi ölmez. Çünkü, Allah'ın yiyecek melekları hasta insanı, Tahir'i besledikleri gibi, besler.*” (Mahir 1977 a)

Ara söz 10: Geçmişteki ve günümüzdeki pek çok hikâye anlatıcısı ne zaman bir fırsat doğsa, formel haldeki, geleneksel araçlar vasıtasıyla, icra sırasında fakirliği suçlamaktadır: “*Kör olsun fakirliğin gözü.*” Bu formel veya kalıp

ifade, bir cevapla dinleyiciden her zaman destek görür.

II. Kategori: Görüş, Yorum ve Eleştiriler:

Ara söz 11: (Görüşler:Yaşlılara Saygı):

Demircioğlu Kolu'nda, Müslüman bir delikanlı olan kahramanlardan biri, bir Ermeni olan ustası esnafın, Müslüman bir Türk olan Köroğlu'nu öldürmeyi planladığını öğrenir. Delikanlı, Müslüman kahramana her ne kadar ilgi duysa da, tuzağı ortaya çıkarmaz. Anlatıcı, bunu şöyle açıklar: a) “*Müslüman delikanlı, Demircioğlu, Köroğlu'nu uyandırmadı. Niye biliyor musunuz? Çünkü o zaman, çırak, ustaya saygılıydı. Gençler, yaşlılara boyun eğdi ve onları onurlandırır. Öğrenci, hocayı dinlerdi ve çocuklar ebeveynlerine saygı gösterirlerdi.*” (Mahir; 1973: 19)

Hikâyede, genç kahraman, bir veterinerin elini saygısız bir şekilde öper. Halbuki veteriner yaşlı ve bilgilidir. Anlatıcı şu açıklamayı yapar: b) “*Bu bir üniversite kampüsüdür ve orada ben, öğrencilerin hallerini gözlerim. Onlar fenni ve bilgiyi öğrenir. Onların bazıları görgülüdür. Onlar itaati bilir. Bazıları bilmez. Sen görgü kurallarını öğrenmezsen bilgi öğrenmenin anlamı nedir? Üniversite bir bilgi yuvasıdır. Fakat, dürüstlük olmadan bilgi sahibi olmanın anlamı ve faydası yoktur.*” (Mahir; 1973: 145)

Ara söz 12: (Cömertlik):

“*Beyefendiler, doğrusu, iyilik ve cömertlik her zaman hatırlanır, cömertlikten daha iyisi yoktur. Bir kişinin cömertliği veya yardımseverliği, o öldükten sonra bile ihtiram ile anılır. Kendini düşünen, cimri bir kişiyi kim anar ki? Çünkü O, hiç kimseye bir iyilik yapmadı, O, hiç*

kimseye ne yiyecek verdi, ne de yardım etti.” (Mahir; 1973:75)

Ara söz 13: (Hekim, Doktor ve Öğretmen):

“Dostlarım, Allah bizi dürüst hekimlerden, doktorlardan ve bilim adamlarından mahrum bırakmasın. Hakim adalet dağıtır, doğruyu yanlıştan, suçlu suçuştan ayırır. Doktor hayatlarımızı korur ve bilim adamı bilgiyi temsil eder. Bilgi çok önemlidir -bilgi her şeyin kaynağıdır.” (Mahir; 1973:92)

Ara söz 14: (Din ve Enflasyon).

“Kutsal kitabımız Kuran, geçmişteki, günümüzdeki ve gelecekteki bütün bilgiyi ihtiva eder. Bir gün Çırçur Camii'nin imamı minberden vaazında şunu dedi: ‘Ey Cemaat! Bir gün gelecek, siz kızartılmış bir kuzu kellesi için üç yüz kuruş ödeyeceksiniz.’ Halk, onun söylediğine inanmayan gözlerle, birbirine bakıştı. Bugün kızarmış kuzu kellesine beş yüz kuruş bile ödüyoruz. Ödemiyor muyuz? O, nasıl bildi? Çünkü, Kuran’da yazılıydı. O, şunu da söylemişti: ‘Gün gelecek, dünyanın en doğusundan konuşan bir adamın sesini, o konuştuğu anda, siz batıdan duyacaksınız!’ Telefonda duymuyor muyuz? O, bunu nasıl bildi? Çünkü O, bunu kutsal kitabımız Kuran’dan öğrendi.” (Mahir 1973:109)

Ara söz 15: (Sır Vermemek ve Ağzını Sıkı Tutmak):

Hikâyede kahramanın bir kaç arkadaşı hapse atılır. Adamlarının morallerini yükseltmek için, hikâyeye kahramanı, Köroğlu, bu haberi bir sır olarak saklamak ister. Buna bağlı olarak anlatıcı şu yorumu yapar: “Azizim, başını beladan korumak istiyorsan, işte sana bir yol; dilini tut. İnsanı, insana dost yapan da, düşman kılan da dildir. Sırrını dostuna

söylersen, O da dostuna söyler. Dilini tutmasını bilersen, belaya bulaşmazsın. Şair Sümmani Baba bu konuda bir defasında şöyle demiş:

‘Kalbini yalandan arıt.

Sonra yer ve gök için üzülme.

Kötü sözle kimsenin gönlünü kırma.

Sonra ne kadar pişman olsan da faydası yok.” (Mahir 1973:215)

(Bu alıntı 1862’de doğup, 1914’te ölen meşhur Âşık Sümmani’nin şiirindedir.)

Ara söz 16: (Vatan Sevgisi):

a) “O, niye üzülün? Bizim bugün sahip olduğumuz gibi, Onun her biri, bölünmeyen bir devleti, bir dini vardı.” (Bu ara söz, iki hikâyede birer defa kullanılmıştır.) “Her zaman bir olalım. Milletimizi, devletimizi, muzaffer ordumuzu kalkındıralım. Allah ülkemizi, milletimizi ve devletimizi zengin etsin, çünkü her şey zenginlikle olur.” (Mahir; 1973:62, 59) “Ülkemiz bir, devletimiz bir ve dinimiz bir bütündür” ifadesi, (Türkçe’de; Bir Vatan, Bir Devlet, Bir Din), aşırı milliyetçi bir partinin, Milliyetçi Hareket Partisi’nin, sloganlarından biriydi. Anlatıcının yaşadığı şehir ve çalıştığı üniversite bu partinin kuvvetli olduğu yerlerdi.

b) “Zaman ve kılıç ve kalkan devriydi. Ama bugün onlara ihtiyacımız yok. Kahraman ordumuz uçakla taşınabilir, su altında seyahat edebilir. Silah ve cep hane bakımından düşmanımızla eşit olmalıyız. Buna göre de, hava kuvvetlerimize yardım etmeliyiz. Parayı evimize harcarız, vatanımız evimizden daha kıymetli. O bizim toprağımız, bizim devletimiz onlara da vermeliyiz. Türk milleti büyük bir millettir. Bayrağımız muzaffer bir bayraktır. Milletimiz her daim onun altında yaşasın.” (Mahir 1973:136)

Ara söz 17: (Dün, Bugün):

“Geçmiş mi iyiydi, günümüz mü? Günümüz çok daha üstün. Niçin? Bizim sahip olduğumuz modern taşıma araçları sayesinde, birbirinden ne kadar uzakta olursa olsun, kardeş kardeşe, oğul anaya bir günde ulaşır. Eski devirlerde, bir kaç köyün bütün nüfusu köleler gibi, tek bir kişiye çalışırdı. Çünkü o kişi, köyün sahibiydi. Bugün, devletimiz sağ olsun, herkes kendisine çalışır. Her kişi kendisi kazanır, kendisi harcar; sömüren değil.” (Mahir 1973:143)

Ara söz 18: (Kadınlar Hakkında Birbiriyle Çelişkili Üç Düşünce):

a) “Lütfen, benim, kadının saçları uzun, akıllı kısa dememi bağışlayın.” (Walker ve Uysal 1966:93)

b) “O, (kahraman) karısını dinledi, çünkü danışmak hadisle teyit edilmiştir.” (İhsani; 1971).

c) “Hanıma çok sık danışma. Dokuz defa düşün ve hanımının düşüncesini sorma. Fakat onuncu defa ona danış, bundan daha fazla değil.” (Çobanoğlu 1982)

Ara söz 19: (Babanın Görevleri):

“Saygıdeğer dinleyicilerim! Eminim siz de biliyorsunuz ki babanın oğluna karşı üç görevi vardır: onu evlendirmek, iyi bir eğitim sağlamak ve onu sünnet ettirmek.” (Aslan 1975:229)

Ara söz 20: (Turistler):

“Yabancılar ülkemize gelir ve deli gibi para harcar. Onlar küflü eski anahartlar ve kilitler satın alır. Alsınlar, alsınlar. Bilgisiz bazı insanlar onların gelmesine itiraz eder ve ahlakımızı bozdukları yolunda onları suçlar. Bu doğru değil. Onların ziyaretlerine engel olmamalıyız. Altın yumurtlayan tavuğu niye keselim?” (Mahir 1977b)

Bu ara sözün tamamı, siyasi bir partinin, Milli Selamet Partisi, sahip ol-

duğu oluşumun eleştirisinden meydana gelir. Aşırı dinci ve İslami bir birlik olan bu parti, Batı’dan gelen turistlerin, Türk halkının ahlaki değerlerini ve prensiplerini bozduğunu -bundan dolayı da Türkiye’ye gelmelerine izin verilmemesini- savunur. Zaman zaman bu konu, 1970’lerde, basında oldukça ateşli tartışmalar yaratmıştır.

Ara söz 21: (Okul: Eğitim ve Anarşi):

Aşık Garip ve Şah Senem Hikâyesi’nin son epizodunda, kahramanın annesi, ailesini yedi yıl önce bırakıp giden oğluna bir mektup yazmak ister, fakat yazı yazmayı bilen bir tüccar bulmakta zorlanır. Hikâye anlatıcısı, bu durumu okulun önemi üzerinde yorum yapmak için kullanır. 1977 yılında bu hikâye anlatıldığında, Türkiye’de anarşi, özellikle de anlatıcının çalıştığı üniversitede, doruk noktadaydı. Her gün aşırı sağ ve aşırı solu temsil eden öğrenciler kavga ediyor ve birbirini öldürüyorlardı. Mahir şöyle der: “Eski devirlerde, askerlik görevini yapan bir oğuldan bir mektup gelse, anne o mektubu okuyacak bir kimse bulmakta zorlanırdı. Allah’a şükürler olsun ki, devletimiz bugün üniversiteler, liseler, kolejler kurdu ve oralarda kendi milletinin öğretmenlerinden yabancı dil bile öğrenebiliyorsun. Gururlan ve mutlu ol! Sen, böyle fırsatları kendi ülkenden başka yerde, nerede bulabilirsin? Ey Türk gençliği! Niçin birbirinizle kavga ediyorsunuz? Siz düşman değil, kardeşsiniz. Eğri yola sapmayın, doğru yolu bulun” (Mahir; 1977c)

Ara söz 22: (Yorum ve Tenkit: Fakir Çocukların Eğitimi):

Hikâye anlatıcısı, hikâyede bir şehzadenin doğumu hakkında konuşmaktadır ve şu yorumu yapar: “O, bizimkiler gibi her gün çıplak ayak, çıplak başla,

bahar yağmuru yağarken, yetersiz kıyafetle çamurlu bir sokağa çıkan, bir köylü çocuğu değildi. Köylü çocuğu, kirden yarılmış ayaklarıyla eve döner ve derisini yumuşatmak için annesinden biraz vazelin yağı sürmesini ister. Annesi de, ona yardım edeceğine, kafasına bir yumruk vurur. Bundan dolayı, fakir çocuğun uzaması durur, kısaltmaya başlar.” (Müdamî; 1956b)

Ara söz 23: (Tavuk Gibi Kızlar):

Anlatıcı, bir hikâyedeki güzel ve uzun saçlı bir kızın güzelliğini tasvir eder. Sonra, anlatıcı, değerlendirmesini çağdaş topluma yöneltir ve şöyle der: *“Eski devirlerde kızların saçı topuklarına değdi, uzun ve ipek gibi, yumuşak olurdu. Onlar, bugünün kuyruksuz tavuklarına benzeyen kızları gibi, değildi.”* (Müdamî; 1956c)

Ara söz 24: (Hikâye ve Hikâye Karakterleri Hakkında Yorumlar):

Bir hikâyede kahraman, karısının güzelliğini ve iyi huyunu takdir etmez, çirkin ve kötü niyetli bir kadın, kahramanın karısını bazı nifak hareketleriyle suçladığında, karısını evinden kovar. Bu noktada anlatıcı, dinleyicilere şöyle hitap eder: *“Saygıdeğer dinleyicilerim! Bir kişi, kötü niyetli, suçlu biriyle konuşurken gaddar davranmalı. Kahraman, Hurşit Bey, öyle güzel bir kadına sahip olmayı hak etmiyor, Hurşit Bey kendine eş olarak, ikinci kadın gibi, bir müşteriyi hak ediyor.”* (Müdamî; 1956d)

Ara söz 25: (Aptal Delikanlı):

Aşık Garip Hikâyesi’nde, zengin bir adamın kızıyla evlenmek isteyen, fakir bir delikanlıdan oldukça yüklü bir başlık istenir. Delikanlı onu karşılayamaz ve gerekli parayı, çalışıp, biriktirmek için üzere Halep’e gitmeye karar verir. Ona aşık olan kız, başlık parası olarak kendi

babasına verilecek olan parayı bulmayı ve kahramana vermeyi teklif eder. Kahraman bunu reddeder. Bu sefer anlatıcı kahramana hitap ederek onun davranışını eleştirir: a) *“Ey aptal çocuk! Sen bilinmeyen bir şehirde çalışmanın ne kadar zor olduğunu bilmezsin. Parayı niye almıyor ve hayatının geri kalan kısmını bu güzelin sıcak yatağında geçirmiyor-sun? Saygıdeğer dinleyicilerim! Benimle aynı fikirde değilsiniz?”*

Dinleyiciler bağırarak, şöyle cevap verir. *“Evet, evet, senin dediğin doğru.”* (Cevlani; 1943)

Aynı hikâyenin bir yazmada bulunan metninde, benzeri bir ara söz, aynı yerde şöyle geçmektedir: b) *“Dilerim ki, saygıdeğer dinleyenlerim, sizden biriniz orada olmalıydı ve bu aptal delikanlıya; ‘Cehenneme git, sadece şeyim senin arkandan ağlar!’ demeliydi.”* (Türkmen; 1974:144)

III. Kategori: Şahsi Serzeniş ve İtiraf:

Ara söz 26: Bu ara söz Ankara Üniversitesi’nde kapıcılık yapan S. Darıcı’dan derlenen bir masalda geçmektedir. Masaldaki kahraman, bir devi öldürür ve prensesin hayatını kurtarır. Prensese elini kana batırıp, tanımadığı bu kahramanın sırtına eliyle bir iz bırakır. Ertesi gün, prensesin kahramanı tanıması için bütün delikanlıların prensesin penceresinin önünden geçmeleri emretilir. Burada anlatıcı, şu değerlendirmeyi yapar: *“Yakışıklı görünmek için, pek çok delikanlı güzel kıyafetler alabilmek uğruna benim gibi, (benim yaptığım gibi) mallarını, mülklerini sattılar.”* [Walker ve Uysal; 1966:18 ve 21b]

Anlatıcı hakkındaki biyografik notlar, bu ara sözün gerçek anlamını bizim

gözlerimizin önüne serer. Sungurlulu bir köylü olan anlatıcı, daha iyi bir hayat için başkent Ankara'ya taşınmak istemiş ve bu uğurda malını, mülkünü satmıştır. Fakat daha iyi bir iş kuramamış ve daha iyi bir hayat da elde edememiştir. Onun, arazisini satma ve köyünden ayrılma kararı, aşırı şekilde üzüleceği bir yanlış olmuştur. Hikâye anlatımı Ona, bu fikir ve devamlı üzüntü hakkında konuşma şansı vermektedir. Ara söz vasıtasıyla gerçeği dile getirerek, malını, mülkünü satmasının korkunç bir yanlış olduğu ifade edilmekte ve hikâyedeki adamlar da aynı yanlış yapıyorlar denilmektedir.

Ara söz 27: İğdırlı (Kars) fakir bir adam olan anlatıcı, Aşık Garip Hikâyesini anlatır. Hikâye kahramanı, babasından büyük bir zenginliğe sahip olan genç kahraman, içki içip, kumar oynayarak ve kadınlarla bu mirası har vurup, harman savurur. Burada anlatıcı bir ara söz yerleştirir: *"O da, benim gibi, cebinde metelik olmayan bir fakir haline geldi."* [Türkmen 1974:258] Buradaki mesaj çok nettir. Anlatıcı diyor ki; *"Bana bakın, ben cebinde bir metelik olmayan, fakir adamım."*

Ara söz 28. 67 yaşında bir kadın olan Hanefi Akgün bir masal anlatır. Masalda yılda tek bir meyve veren bir elma ağacı vardır. Ağacın sahibi o tek meyveyi yemeli mi, yoksa, onu başka birisine mi vermesinin daha uygun olacağı konusunda kanuni bir düşünce elde etmek için, bir müftüye gider. Müftü der ki; *"Sen, onu, kendin yesen daha iyi olur."* Bu kararın sonucu, masalda oldukça vahimdir. Müftünün kararını takiben, anlatıcı, şu değerlendirmeyi yapar: *"Müftü, benim gibi aptal bir insanmış ki, meselenin iç yüzünü göz önüne almadan bir fikir söylemiş."*

Bu bayan anlatıcının kendisini aptal diye adlandırmasının sebebini anlayacak biyografik bilgimiz yok.

Ara söz 29: Yaşlı, şişman ve şeker hastası biri olan Poshoflu Müdami, Kirmanşah Hikâyesi'ni anlatıyordu. Hikâyedeki muhaliflerden birisi, kahramanı öldürmesi için eli baltalı bir adam tutar ve ona gerçekten istediği adamı ortadan kaldırıp, kaldıramayacağını sorar. Katil şöyle cevap verir: *"Mesele değil, benim için bu çok kolay."* Anlatıcı, bu noktada şu ara sözü kullanır: *"Poshoflu şişman Müdami bu kadar kolay ve rahat şekilde bir bardak çay bile içemez. Şuna bak! O kadar kolay bir şekilde adam öldürüyor"* (Müdami; 1956f)

Şişman ve bir şeker hastası olan Müdami, hastalığını kontrol altında tutmak için çok sıkı bir diyeteye uymak zorundaydı. O, bir bardak çay bile içmemeliydi. Onun yaşadığı bölgenin halkı, yaz ve kış, sabahtan akşama kadar çay içer. Özellikle hikâye anlatıcıları, dillerini ıslak tutmak için, icra sırasında her zaman bir bardak çay alır ve çayı sık sık yudumlar. Zavallı Müdami, ara söz vasıtasıyla kendisinin sürekli üzüntüsünü ifade ediyordu.

Kaynaklar:

* Bu makalenin İngilizce aslı için bk. İ. Başgöz. "Digression in Oral Narrative A Case Study of Individual Remarks by Turkish Romance Tellers," Journal of American Folklore; Vol. 99, No: 391, January-March 1986.

Aslan, Ensar. 1975. Çıldırlı Aşık Şenlik. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No. 359.

Austin, Norman. 1978. "The Function of Digression in the Iliad." Essays on the Iliad. ed. John Wright, Bloomington: Indiana University Press, adlı eserin içinde ss.70-84.

Başgöz, İlhan. 1975. "The Tale Singer and His Audience." Folklore: Performance and Communication. ed. Dan Ben-Amos and Kenneth S. Golstein, The Hague: Mouton, adlı eserin içinde ss. 143-204.

- Başgöz, İlhan. 1984. "The Function and Individual Remarks of the Performer." 8th Annual Congress of the International Society for Folk Narrative Reserch, in Bergen. Bergen'de yapılan bu konferensta sunulan bildiri.
- Ben-Amos, Dan. 1977. "The Context of Folklore: Implications and Prospects." *Frontiers of Folklore*. ed. William Bascom, Boulder: Westview Pres. adlı eserin içinde, s.38.
- Bonjour, Adrien. 1965. *The Digression in Beowulf*. Oxford: Basil Blackwell.
- Boratav, Pertev Naili. 1946. *Halk Hikayeleri ve Halk Hikayeciliği*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını.
- Boratav, Pertev Naili. 1958. *Zaman Zaman İçinde*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Brodeur, A. Gilchrist. 1958. *The Art of Beowulf*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Cevlani, Aşık Dursun. 1943. "Aşık Garip." Pertev Naili Boratav tarafından Ankara'da derlenip, kaydedilmiştir ve derlenen metin halen Boratav'ın şahsi arşivindedir.
- Çobanoğlu, Murat. 1982. "Saraç İbrahim." Yıldırım Erdener tarafından Kars'ta teyp kasete kaydedilmiştir. Anlatma halen Indiana Üniversitesi, Bloomington'daki Türkçe Konuşan Boyların Folklor Arşivi'ndedir. (FATSP: The Folklore Archive of Turkish Speaking Peoples).
- Evin, Ahmet. 1983. *The Origin and Development of the Turkish Novel*. Minneapolis: Bibliotheca Islamica.
- Gaisser, Julia Haig. 1969. "Digression in the Iliad and the Oyssey." *Harvard Studies in Classical Philology*, 73, adlı dergide ss. 1-45.
- Georges, Robert. 1983. "Do Narrators really Digress? A Reconsideration of Audience Asides in Narrating." *Western Folklore*, 40, adlı dergide ss. 245-252.
- Gerth, Hans and C. Wright Mills. 1953. *Character and Social Structure, the Pshychology of Social Institutions*. New York: Harcourt, Brace and World.
- Günay, Umay. 1975. *Elazığ Masalları*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 359.
- İhsani, Mevlüt. 1971. "Bedri Sinan." Muhan Bali tarafından teyp kasete kaydedilmiş olup, halen FATSP'dedir.
- Kemali, İshak. 1974. "Aşık Garip." bk. Türkmen. 1974: 342. Anlatma 1969'da Erzurum'da kaydedilmiştir.
- Kosova, Maria. 1981. "The Category of the Narrator in the Structure of Folklore Genres." *Fabula*, 22, adlı dergide ss. 302-306.
- Kunoş, Ignatius. 1901. *Turkish Fairy Tales and Folktales*. Translated by Nisbet Bain. London: Lawrence and Bullen.
- Lewis, G. L. Translator. 1974. *The Book of de de Korkut*. New York: Penguin Books.
- Loomis, R.S. and L. H. Loomis. 1951. *Medieval Romance*. New York: Modern Library.
- Madaralı, Fikret. 1974. *Top Patladı Oruç Bozuldu*. İstanbul: Tel Yayınları.
- Mahir, Behçet. 1973. *Köroğlu Destanı. Derleyenler: Mehmet Kaplan, Mehmet Akalın, Muham Bali*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 314.
- Mahir, Behçet. 1974. "Aşık Garip." Bkz. Türkmen. 1974:205. Anlatma 1969'da Erzurum'da kaydedilmiştir.
- Mahir, Behçet. 1977a. "Tahir ile Zühre." Anlatma, Ankara, Milli Folklor Enstitüsü'nde kaydedilmiş olup, halen FATSP'dedir.
- Mahir, Behçet. 1977b. "Sümmani." Anlatma, Ankara, Milli Folklor Enstitüsü'nde kaydedilmiş olup, halen FATSP'dedir.
- Mahir, Behçet. 1977c. "Aşık Garip." Anlatma, Ankara, Milli Folklor Enstitüsü'nde kaydedilmiş olup, halen FATSP'dedir.
- Müdamı, Sabit. 1956a. "Kırmanşah." Müdamı 1956a-1956f'de yer alan anlatmalar Ankara'da İlhan Başgöz tarafından kaydedilmiş olup, hepsi de halen FATSP'dedir.
- Müdamı, Sabit. 1956b. "Ahmet Han."
- Müdamı, Sabit. 1956c. "Asuman ile Zeycan."
- Müdamı, Sabit. 1956d. "Emrah ile Selvi."
- Müdamı, Sabit. 1956e. "Ahmet ile Mehmet."
- Müdamı, Sabit. 1956f. "Hurşit ile Mahmihri."
- Olcay, S., A.B. Ercilasun, E. Aslan. 1976. *Arpaçay Köylerinden Derlemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pichard, Michael. 1956. *Le Roman de Calimaque et de Chrysorrhoe*. Paris: Les belles Lettres.
- Stirling, Paul. 1953. "Social Ranking in a Turkish Village." *British Journal of Sociology*, 4, adlı dergide ss. 31-44.
- Türkmen, Fikret. 1974. *Aşık Garip Hikayesi Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, No: 357.
- Walker, W., A. Uysal. 1966. *Tales Alive in Turkey*. Cambridge: Harvard University Press.